

Сіроштан Т. В.,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови
Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького

АБСТРАКТНІ ІМЕННИКИ В СЛОВОТВІРНІЙ СИСТЕМІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (НА МАТЕРІАЛІ «МАЛОЇ ПРОЗИ» ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ)

Анотація. У статті визначено місце абстрактних іменників у словотвірній системі української мови, проаналізовано лексико-словотвірні типи абстрактних іменників на прикладі оповідань сучасних українських письменників.

Ключові слова: словотвірна категорія, словотвірний тип, абстрактні іменники, суфікс, формант.

Постановка проблеми. Абстрактні назви, пов'язані з вираженням важливих соціально-політичних, філософських, етичних і естетичних уявлень, давно й активно досліджувалися в українському та зарубіжному мовознавстві (праці П. Білоусенка, І. Ковалика, Н. Медведовської, В. Німчука, З. Піскозуб, Л. Полюги, О. Потебні, Н. Томи, І. Чепіги, Л. Чернейко, В. Шадури й ін.). До категорії абстрактності науковці зараховують слова, які не здатні викликати жодних візуальних образів у свідомості або пам'яті, не мають конкретно-речового вираження, співвідносяться передусім із внутрішнім світом людини, її моральними й психічними властивостями, розумовим складом, рисами характеру, а також які позначають явища доколишнього світу, суспільні поняття тощо. Сьогодні автентична абстрактна лексика суспільно-політичної, наукової, духовної та інших галузей життя людини є особливо актуальною, такою, що потребує вивчення, поширення й навіть популяризації, адже кількість абстрактних іменників у словниковому складі є суттєвим показником рівня розвитку мови загалом.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття абстрактності в українській мові видається доволі очевидним і достатньо вивченим, але водночас остаточно не з'ясованим, оскільки дотепер не визначено коло таких іменників і загальноприйняті критерії зарахування лексики до абстрактної чи конкретної. Це пояснюється різними підходами до встановлення абстрактності – на рівні семантики, граматики або синтагматики. Не висвітленою залишається й сама сутність класу абстрактних імен, адже мовознавці використовують такі формулювання, як «категорія абстрактності», «лексико-граматична група», «лексико-граматичний розряд» тощо.

Абстрактна лексика як сукупність слів із узагальненим значенням якості, властивості, стану, дії, на думку вчених, з'являється на вищому рівні розвитку мислення й відображає «систему світоглядних цінностей, уявлень людини про світ, про себе, про ставлення до іншої людини, до добра і зла, тобто абстрактна лексика виражає інтелектуальну, духовну та емоційну діяльність людини» [6, с. 288]. Відповідно, сама категорія абстрактності не є суто лінгвістичним явищем, а становить одне з центральних понять логіки й філософії, перебуває в діалектичній єдності з категорією конкретного.

Згідно з визначенням у філософії, терміном «абстрактний» називають «неповне, однобічне знання про досліджуваний об'єкт; наукові поняття, отримані методом ідеалізації; рівень

пізнання, яке здійснюється за допомогою мислення і є протилежним до чуттєвого, конкретного, наочного» [7, с. 7], тобто абстрактність є невід'ємною стороною конкретності, виявляється на її основі, кожне конкретне поняття складається із сукупності абстрактних уявлень, які його утворюють (натомість у мові абстрактна лексика функціонує самостійно, є рівноправною з конкретною). Логічні й філософські категорії легко потрапляють до мови, засвоюються нею, поступово стають лексичними та граматичними, оскільки мова завжди фіксує результати пізнання й усвідомлення навколишньої реальності. Отже, переосмислення цієї логіко-філософської категорії призвело до формування лексико-граматичного розряду абстрактних іменників і відповідної словотвірної категорії.

Питання категорійного статусу абстрактності в сучасному мовознавстві є дискусійним. Це пояснюється тим, що між різними типами лінгвістичних категорій, зокрема між граматичними та семантичними, спостерігаються певні зв'язки, оскільки план вираження (граматична категорія) часто співвідноситься у свідомості мовців із планом змісту (лексико-семантичною категорією), тобто фактично йдеться про різні рівні узагальнення. Категорію абстрактності варто кваліфікувати як універсальну, тобто таку, що пронизує всі мовні рівні. З іншого боку, вона виходить за межі суто мовних категорій і здатна реалізовуватися в інших, позамовних сферах, тому є і власне категорійною (за визначенням А.П. Загнітка [2, с. 16–21]).

Якщо враховувати тільки семантичний критерій, то до абстрактних слів варто зарахувати не лише іменники, а й прикметники, дієслова й інші частини мови. Проте у вітчизняному мовознавстві питання абстрактності стосується переважно іменника, оскільки до уваги беруться також граматичні показники, зокрема нездатність утворювати корелятивні форми однини та множини (більшість уживається лише в однині) і сполучатися з означено-кількісними числівниками.

У словотвірній системі української мови абстрактні іменники утворюють дериваційну категорію, тобто становлять «сукупність похідних слів, що мають твірні, які належать до тієї самої частини мови, наділені спільним словотвірним значенням і використовують однаковий спосіб словотворення» [3, с. 618]. Категорія абстрактності представлена лексико-словотвірними типами іменників, які мають спільне дериваційне значення й утворюються переважно від дієслівних і прикметникових основ за допомогою певного набору словотвірних засобів – суфіксів зі значенням узагальненості. Мовознавці наголошують, що словотвірна структура абстрактних іменників оформлюється за допомогою таких суфіксів: *-анн(я)*, *-енн(я)*, *-інн(я)*, *-н(я)*, *-ин(а)*, *-б(а)*, *-ість*, *-оц(і)*, *-ок*, *-ств(о)*, *-изм (-ізм)* [1, с. 66–67].

Отже, якщо брати до уваги словотвірні особливості аналізованої лексики, то варто виділити такі основні групи слів:

1) абстрактні іменники на позначення опредметненої дії або стану (девербативи); 2) абстрактні іменники на позначення опредметненого якісного стану (деад'єктиви); 3) абстрактні іменники на позначення узагальнених понять (десубстантиви). У межах кожної з наведених груп виділяються словотвірні типи з різними афіксами й більш конкретними лексико-словотвірними значеннями.

Аналіз оповідань сучасних українських письменників [4] дав змогу виділити такі лексико-словотвірні типи абстрактних іменників:

1. Віддієслівні похідні на позначення узагальненої дії, процесу, стану утворюють лексико-словотвірні типи найменувань почуттів, психічних станів, особливостей інтелекту, назв різноманітних дій, процесів; найменувань звичаїв, обрядів, традицій; суспільних реалій тощо.

1.1. Назви почуттів, психічних станів, особливостей інтелекту на **-анн(я)**, **-інн(я)**, **-енн(я)** в аналізованих текстах спостерігаються дуже часто: *виникає бажання запитати* (Г. Вдовиченко, с. 8); *станеться збіг очікувань* (Г. Вдовиченко, с. 9); *ставало об'єктом бажання та активного замишування* (Н. Гурницька, с. 34); *для свого задоволення* (Г. Вдовиченко, с. 15); *він скинув із себе заціпеніння* (Г. Вдовиченко, с. 16); *нема гострого розчарування чи невдоволення тим, як складається життя* (Н. Гурницька, с. 39); *збирало нектар з квітів для творчого натхнення* (Д. Корній, с. 114).

Рідше трапляються похідні з формантом **-j(а)**: *у напівсні усміхнулася відчуттю лагідного тепла* (Н. Гурницька, с. 32); *Її власні почуття до Львова були родовими, в'язали її з містом невидимими ниточками, як дитя з мамою* (Л. Олендій, с. 129).

Обстежені джерела фіксують також назви із зазначеною семантикою, утворені за допомогою нульового форманта, наприклад: *сон приносить відпочинок, а смачна їжа – насолоду* (В. Гранецька, с. 97); *Їхні погляди зустрілися, і вона, відчувши до нього довіру, відповіла* (Л. Олендій, с. 128).

1.2. Найменування різноманітних дій, процесів із указівкою на їх перебіг, протяжність у часі на **-енн(я)**, **-анн(я)**, **-інн(я)** утворюють продуктивний лексико-словотвірний тип абстрактних іменників: *нарешиті могла дозволити собі розкші некапного пробудження* (Н. Гурницька, с. 33); *І між ними зав'язалося листування* (В. Гранецька, с. 84); *дріботіння доцу по віконній шибі* (Д. Корній, с. 110); *Подруги відволіклися від споглядання створення модерних картин* (Л. Олендій, с. 124) тощо.

Доволі поширеними є деривати з матеріально невираженим формантом, які мають у семантичній структурі відтінок результативності, завершеності: *чи станеться збіг очікувань* (Г. Вдовиченко, с. 9); *напівлінивого плину часу* (Н. Гурницька, с. 33); *вчасно реагував на зміни в житті Львова* (Н. Гурницька, с. 34); *Замість розповіді про шлюб із Левком* (В. Гранецька, с. 88); *Останній місяць року збирається до втечі, як і я* (О. Деркачова, с. 224); *Завжди знаходилося виправдання зрадам* (Д. Корній, с. 114); *Туристичне місто дарує мешканцям і гостям розваги* (Л. Олендій, с. 124); *вийшли у прохолоду осіннього ранку і взяли керунок на Високий Замок* (Л. Олендій, с. 130) від *прохолодити*.

Поширеними є деривати на **-ств(о)**: *поспішали на будівництво* (Г. Вдовиченко, с. 17); *З першого знайомства* (Л. Олендій, с. 130).

Трапляються також похідні із суфіксом **-аці(я)**: *усе було за правилами, без несподіванок та імпровізацій* (Г. Вдовиченко, с. 7); *щойно після реставрації* (Г. Вдовиченко, с. 16); *пережити німецьку окупацію* (Н. Гурницька, с. 34).

Інші форманти спостерігаються в словотвірній структурі незначної кількості абстрактних іменників із указаною семантикою. Суфікс **-ок**: *сон приносить відпочинок* (В. Гранецька, с. 97); *Ми рідко виходимо на зв'язок* (В. Гранецька, с. 104). Формант **-j(а)**: *стаю холодною кавою, не придатною до пиття* (Д. Корній, с. 114). Суфікс **-к(а)**: *виглядатиме наче вигадка* (Г. Вдовиченко, с. 21); *у Львові отримали власне обличчя з сезонною пропискою* (Л. Олендій, с. 124).

1.3. Назви звичаїв, обрядів, традицій творяться за допомогою нульового суфікса: *Ти не прийшов ані на похорон, ані на поминки...* (Д. Корній, с. 115) від *похоронити*. До цієї ж групи можна зарахувати іменник на **-ин(и)**, що вживається тільки в множині: *Той спогад про відвідини італійського міста* (Л. Олендій, с. 127).

1.4. Наукові терміни, уживання яких у художньому тексті є доволі обмеженим, трапляються як виняток. Наприклад, на **-енн(я)**, **-анн(я)**: *Перечіпаєшся на деяких словах, закінчення ковтаєш* (Д. Корній, с. 116); *вмовкла, шукаючи вдале порівняння* (Л. Олендій, с. 125).

2. Відприкметникові похідні, що вказують на узагальнену ознаку, об'єднують назви властивостей, які сприймаються органами чуття людини; найменування рис характеру, особливостей поведінки, психічного стану; назви абстрактних ознак, пов'язаних із суспільним життям, довколишнім середовищем.

2.1. За допомогою суфікса **-ість** утворюються іменники на позначення властивостей, які сприймаються органами чуття людини: *рятуватимуть нас від вечірньої сирості* (Г. Вдовиченко, с. 7); *І продовжую варити каву. Таку, як ти любиш, – густу, смолян, темну, з гвоздиком, корицею та терпкістю* (Д. Корній, с. 117).

Суфікс **-от(а)** в словотвірній структурі таких похідних спостерігається нечасто: *не розгубила твоєї чистоти й безпосередності* (В. Гранецька, с. 106).

2.2. Назви узагальнених рис характеру, особливостей поведінки, психічного стану людини оформлюються за допомогою суфікса **-ість**: *відкритість до оточення, щирість і віра у те, що навіть горе та труднощі – тимчасові* (Н. Гурницька, с. 39); *не розгубила твоєї чистоти й безпосередності* (В. Гранецька, с. 106); *Скільки кроків від кохання до байдужості – я тепер знаю, набагато більше* (Д. Корній, с. 115).

2.3. Назви узагальнених ознак, пов'язаних із суспільним життям людини, її діяльністю, стосунками в колективі, довколишнім середовищем найчастіше творяться за допомогою форманта **-ість**: *Творчість генія потребувала постійних «свіжих емоцій»...* (Д. Корній, с. 114) від *творчий*; *Згодом я згадала про цю небалість* (В. Гранецька, с. 106) від *небалій*. Рідше трапляються похідні на **-ок**: *лишалася байдужою до обіцянок* (В. Гранецька, с. 98) від *обіцяний*; та окремі деривати із суфіксом **-ощ(і)**: *горе та труднощі – тимчасові* (Н. Гурницька, с. 39). У словотвірній структурі деяких іменників спостерігається нульовий формант: *Квартиру з меблями і техніку було продано за безцінь* (В. Гранецька, с. 92).

2.4. Фізичні якості, властивості предметів передаються деад'єктивами на **-ість**: *художнику для справжньої творчості потрібна барвистість* (Д. Корній, с. 120); *Стіни прикрасила фотопейзажами, створивши ілюзію присутності в квартирі живої флори* (Л. Олендій, с. 126); *Відколи разом, у цю кав'ярню зазирали часто, і не лише через близькість до її квартири* (Л. Олендій, с. 128).

Окремі деад'єктиви з такою семантикою утворюються за допомогою форманта **-ин(а)**: *сялючий порожниною, з рахованими пасажирами трамвай* (Л. Олендій, с. 130).

2.5. В аналізованих текстах спостерігаються також окремі наукові терміни відприкметникового походження: *музична то-нальність* *вибраного твору з життєвими хвилюваннями, що шматували серце співака* (Л. Олендій, с. 127).

3. Десубстантиви на позначення абстрактних понять уживаються в обстежених текстах нечасто й мають різноманітну семантику.

3.1. Абстрактні найменування, які позначають властивість, стан або заняття особи, названої мотивувальним словом, творяться за допомогою суфікса **-ізм**: *набралася досвіду та професіоналізму* (Н. Гурницька, с. 38).

3.2. Назви почуттів, емоцій передаються іменниками на **-ок**: *Перша крапля дощу скорботно й зі смутком падає на плакат* (Д. Корній, с. 122), певно, від *смути*.

3.3. Деякі абстрактні назви творяться від інших абстрактних іменників з метою уточнення, деталізації вже позначених узагальнених ознак за допомогою префіксів: *Нещастя єдиної доньки підкосило й батьків* (В. Гранецька, с. 93); *Очі на півсвіту* (Д. Корній, с. 120).

3.4. Назви наукових понять, напрямів, галузей наук передаються іменниками, у словотвірній структурі яких виділяється суфікс **-ізм**: *про модернізм, новий український авангард у живописі* (Д. Корній, с. 112); а також окремими похідними на **-ик(а)**: *потім переведені у мелодіку твого голосу* (Д. Корній, с. 117).

3.5. Деякі десубстантиви з абстрактним значенням є складними іменниками: *Та й Роман вважає, що цього робити не слід, бо від надмірного самоаналізу й самозаглиблення можна просто збожеволіти* (В. Гранецька, с. 109); *Скільки їх було: для натхнення, для самоповаги, для творчого збагачення...* (Д. Корній, с. 114).

3.6. Окремі абстрактні найменування варто кваліфікувати як конфіксальні утворення: *Над містом у вигляді перших несміливих сніжинок кружляло передвістя* *близької зими* (Л. Олендій, с. 130), певно, від *вість*; *впадала у безпам'ятство, марила і прокидалася* (В. Гранецька, с. 93) від *пам'ять*.

Отже, згідно з нашими спостереженнями, у сучасній українській мові найбільш уживаними у віддієслівному словотворі виявилися форманти **-енн(я)**, **-анн(я)**, **-інн(я)** та нульовий суфікс, які оформлюють лексико-словотвірні типи назв почуттів, психічних станів і особливостей інтелекту, а також найменування різноманітних дій, процесів. Серед деад'єктивів найпоширенішими є похідні на **-ість**, що позначають властивості й ознаки, які сприймаються органами чуття людини, та риси характеру, особливості поведінки.

Висновки. Отже, категорія абстрактності є властивою логіці, філософії, лінгвістиці. Абстрактні слова перебувають у точці перетину мови і свідомості, мовлення й думки, здатність до абстрагування забезпечує сама мова [5, с. 16]. Структура та

лексичне наповнення аналізованої категорії неоднорідні й неоднозначні, адже складність самої природи абстрактних слів зумовлює неоднакові погляди вчених. Оскільки категорія абстрактних іменників об'єднує слова за семантичними, граматичними і словотвірними ознаками, саме одночасне врахування всіх цих критеріїв дасть змогу визначити чіткі межі категорії абстрактності. На нашу думку, лише комплексний аналіз із залученням діахронічних даних надасть можливість отримати найбільш точне вирішення цього питання.

Література:

1. Волох О.Т. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Синтаксис / О.Т. Волох, М.Т. Чемерисов, С.І. Чернов. – К. : Вища школа, 1989. – 334 с.
2. Загнітко А.П. Сучасні лінгвістичні теорії : [монографія] / А.П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – 338 с.
3. Клименко Н.Ф. Словотвірна категорія / Н.Ф. Клименко // Українська мова. Енциклопедія. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. – С. 618–619.
4. Львів. Кава. Любов : збірка / укл. і передм. Н. Нікалео. – Х. : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. – 272 с.
5. Полюга Л.М. Українська абстрактна лексика XIV – першої половини XVII ст. / Л.М. Полюга. – К. : Наукова думка, 1991. – 240 с.
6. Тома Н.М. До проблеми визначення абстрактної лексики / Н.М. Тома // Мовні і концептуальні картини світу : зб. наук. праць. – Вип. 34. – К., 2011. – С. 288–292.
7. Тома Н.М. Семантико-стилістичні параметри функціонування абстрактної лексики у творах Петра Могили : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н.М. Тома. – К., 2012. – 19 с.

Сероштан Т. В. Отвлеченные существительные в словообразовательной системе современного украинского языка (на материале «малой прозы» начала XXI века)

Анотация. В статье определено место отвлеченных существительных в словообразовательной системе украинского языка, проанализированы лексико-словообразовательные типы абстрактных существительных на примере рассказов современных украинских писателей.

Ключевые слова: словообразовательная категория, словообразовательный тип, отвлеченные существительные, суффикс, формант.

Siroshtan T. The abstract nouns in the word-building system of modern Ukrainian language (based on the “short prose” of the beginning of the XXI century)

Summary. The article denotes the place of abstract nouns in word-building system of the Ukrainian language, analyzes the word-forming types of abstract nouns in the example of short stories by contemporary Ukrainian writers.

Key words: derivative category, word-forming type, abstract nouns, suffix, formant.